

Úvod
Vývoj disciplíny
Zdroje dat a jejich dostupnost

Geografie obyvatelstva a sídel náleží k základním disciplínám humánní geografie. V rámci její vnitřní diferenciaci došlo k osamostatnění dvou oborů:

- *geografie obyvatelstva*,
- *geografie sídel*.

Každá disciplína má svůj předmět studia, řeší vlastní úkoly a používá při výzkumu odlišných metodických přístupů. Pojítkem mezi nimi zůstává studium specifických aspektů obyvatelstva a jeho koncentrace v sídlech jako základních složek územní struktury socioekonomických regionů. /

GEOGRAFIE OBYVATELSTVA

Objektem studia: *obyvatelstvo*;

Předmět studia: *geografie obyvatelstva je vědní disciplína humánní geografie, která zkoumá základní znaky a zákonitosti vývoje, velikosti, rozmístění, složení (struktury) a dynamiky prostorových struktur obyvatelstva, v jeho vzájemných vazbách s ostatními geografickými prvky těchto struktur.*

Úlohy výzkumu geografie obyvatelstva:

1. ***Poznání vývoje prostorových struktur obyvatelstva*** představuje nutnou podmínku poznání a vysvětlení populačních jevů a procesů současnosti, ale také pro stanovení jejich prognóz. Současné struktury obyvatelstva jsou bezprostředně svázané s minulým vývojem (např. současná věková struktura je výsledkem populačních procesů za posledních 100 let a bude mít vliv na průběh těchto procesů ještě dalších sto roků).
2. ***Velikost a rozmístění*** charakterizují základní kvantitativní vlastnosti prostorových struktur obyvatelstva. Vyjádřené jsou buď absolutními (počet) nebo relativními údaji (hustota obyvatelstva). Při studiu rozmístění obyvatelstva se pozornost zaměřuje na poznání regionálních rozdílů hustoty a vysvětlení jejich vazeb s prvky prostorových struktur.
3. ***Analýza složení (struktury) obyvatelstva*** se orientuje na jeho poznání podle charakteristických *biologických* (věk, pohlaví aj.), *ekonomických* (povolání, zaměstnání, odvětvová struktura aj.) a *kulturních znaků* (vzdělání, národnost aj.) v různých regionálních jednotkách.
4. ***Studium dynamiky obyvatelstva*** zahrnuje takové významné procesy jako je *přirozený pohyb* (porodnost, úmrtnost, sňatečnost aj.) a *mechanický pohyb* obyvatelstva (geografická mobilita – dojíždka do zaměstnání a škol, migrace aj.).

Při studiu těchto skutečností se v geografii obyvatelstva výrazně projevuje ***časoprostorový princip*** a orientace na poznání ***kauzality*** populačních jevů a procesů s relevantními přírodními a socioekonomickými prvky prostorových struktur (studium vnějších jevů, jež ovlivňují populační jevy a procesy).

V geografii obyvatelstva se při studiu populačních jevů a procesů uplatňují dva hlavní *přístupy*:

- ***statistická průřezová analýza*** - zaměřuje se na poznání vybraných vlastností prostorových struktur obyvatelstva v určitém *časovém okamžiku* - stavové veličiny a charakteristiky (jde

zejména o charakteristiky objemu – početnosti, rozmístění a struktury, a o vzájemné souvislosti s ostatními socioekonomickými složkami);

- **dynamická analýza** - orientuje se na studium změn prostorových struktur obyvatelstva v určitém *časovém intervalu* (přirozený a mechanický pohyb).

VZNIK A VÝVOJ GEOGRAFIE OBYVATELSTVA

Ačkoliv se samostatná geografie obyvatelstva sice zformovala až poměrně pozdě - **po druhé světové válce**, problematika obyvatelstva se v geografických pracích objevuje *od začátku vývoje geografie*.

Koncem 19. století se už ve vícero antropogeografických pracích odráží zájem o obyvatelstvo různých regionů světa. Pokusy o vytvoření metodického konceptu pro takové studium obsahuje 2. díl **Antropogeografie F. RATZELA** „*Die geographische Verbreitung des Menschen*“. Zdůrazňuje důležitost studiu takových otázek jako je počet obyvatel, rozmístění a hustota obyvatelstva. Podle Ratzela tvoří soubory obyvatel stejné elementy zemského povrchu jako populace rostlin a živočichů a podléhají stejným přírodním zákonům. Různé typy přírodního prostředí a odlišnosti prostoru proto určují také způsob života a kulturu obyvatel (*biologicko-deterministická interpretace*).

Začátkem 20. století se výrazně uplatnili výsledky **francouzské antropogeografické školy**. Více než F. Ratzel zdůrazňují vliv historických, etnografických, kulturních, sociologických, ekonomických a dalších podmínek. Ve vztahu k přírodnímu prostředí také zdůrazňují *aktivitu člověka* a poukazují na jeho možnost výběru z podmínek (možností), které mu příroda poskytuje (*geografický posibilismus*). Nejvýznamnějšími představiteli byli **VIDAL de la BLACHE, P. GEORGE** a **J. BEAUJEU-GARNIER** (počátky regionální geografie obyvatelstva).

Intenzivní rozvoj teoretické základny a vlastních poznatků geografie obyvatelstva nastává po roce 1945. Hlavní vliv na to mají nové aktuální problémy a další související skutečnosti:

- exploze počtu obyvatel,
- rozsáhlé migrační pohyby obyvatelstva,
- problémy výživy a hladu obyvatelstva světa,
- utvoření národních a světových organizací (OSN, UNESCO, ...),
- postupné zdokonalování statistických informací o obyvatelstvu aj.

Početné práce angloamerických geografů **G. T. TREWARTHA, W. A. ZELINSKEHO, J. I. CLARKA, W. BUNGEHO, G. DEMKA** a **P. HAGGETA** přisuzují geografii obyvatelstva centrální postavení v rámci celé geografie. Platí to zejména pro G. T. Trewartha, rozčleňuje objekt výzkumu geografie na tři části – přírodní prostor, kulturní prostor a obyvatelstvo.

Další směr ve vývoji geografie obyvatelstva představuje koncepce na bázi **sociální geografie**. Uplatňuje se *biosociální aspekt* a *sociologický přístup*, případně i *antropobiologické antropoekologické pozice*. Autoři: K. RUPPERT, F. SCHAFFER, J. MAIER, R. PAESLER, H. G. ZIMPEL, W. KULS

V zemích východní Evropy se v geografii obyvatelstva vycházelo z **materialistických pozic**, které zdůrazňují význam lidské práce a výrobního procesu. Autoři: N. N. BARANSKIJ, J. G. SAUŠKIN, R. M. KABO, K. K. MARKOV, S. A. KOVALEV, V. V. POKŠIŠEVSKIJ.

Po druhé světové válce dochází v bývalém východním bloku také k pronikání matematických a statistických metod (*kvantitativní přístupy*) na úkor ostatních, které byly rozvíjeny v rámci konceptu *humánní geografie* spíše v anglosaských zemích.

V české a československé geografické literatuře se studium obyvatelstva vyskytuje poměrně často. K rozvoji poznatků přispěly zejména práce J. KORČÁKA, J. VEREŠÍKA, M. MACKA, O. BAŠOVSKÉHO, M. HAMPLA, K. KÜHNLA, J. MUSILA a řady dalších.

SPOLUPRÁCE GEOGRAFIE OBYVATELSTVA S DALŠÍMI VĚDAMI

Geografie obyvatelstva úzce spolupracuje s širokým okruhem příbuzných vědních disciplín.

Patří k nim zejména ostatní disciplíny humánní a fyzické geografie, ale také další biologické, lékařské, ekonomické a další společenské vědy (sociologie, etnografie, historické vědy).

Velmi blízko má geografie obyvatelstva k *demografii*.

DEMOGRAFIE

(termín je odvozen z řeckého demos - lid a grafein - psátí popisovati)

Objektem demografického studia jsou *lidské populace*.

Předmětem studia demografie je *demografická / populační reprodukce*, tj. neustálá obnova populací v důsledku probíhajících procesů rození a umírání.

Od demografické reprodukce je nutné odlišit *demografický / populační vývoj* – obsahově širší pojem, který v sobě zahrnuje také *prostorovou mobilitu obyvatelstva* (tj. stěhování, migrace), která výsledek demografického vývoje ovlivňuje tím více, čím menší je územní jednotka.

Naopak při demografickém studiu populace světa jako celku význam prostorové mobility zcela zaniká (často je zanedbatelný již na úrovni státních celků). ***Právě zájmem o demografický / populační vývoj (zahrnutí migrací) a zájmem o rozmístění lidí na Zemi a jeho podmíněnost (vnější faktory, kauzalita) se od demografie odlišuje geografie obyvatelstva.***

Je nutné odlišovat termíny *obyvatelstvo* a *(lidská) populace*:

- *obyvatelstvo* – soubor lidí žijících v určitém území (stát, kraj, obec),
- *(lidská) populace* – soubor lidí, mezi nimiž dochází k demografické reprodukci.

Obyvatelstvo jednoho státu se může skládat z několika relativně izolovaných populací a naopak politické hranice mohou rozdělit jednu populaci, tato vymezení však nejsou nezávislá a v historické době se mění. Ve vymezení obyvatelstva i populace hraje klíčovou roli území – zejména v moderní době existuje ve vyspělých zemích tendence ke splynutí různých populací v jednu (potom by vymezení obyvatelstva a populace splynulo), může však dojít i k procesu opačnému – k rozdělení původně jedné populace mezi dvě „obyvatelstva“ a v důsledku toho i ke vzniku dvou populací. Vymezení populace je svou podstatou biologické, a má tedy primární a trvalejší povahu než vymezení obyvatelstva, které je sekundární a zpravidla vázané na územně společenský útvar. Skutečnost je však komplikovanější, protože k biologickému vymezení populace přistupují kulturní (etnické) a ekonomické znaky (viz např. postavení židovské populace ve střední Evropě ve středověku, postavení černošské populace v JAR v době apartheidu apod.).

Zpřesnění přináší vymezení lidských populací jakožto *demografických / populačních systémů*, jež sestávají z lidí, jejich vlastností (které podmiňují demografickou reprodukci) a *demografických vztahů mezi nimi* – tím jsou určeny i hranice mezi systémy, protože intenzita demografických vztahů s jednotkami jiných systémů je relativně nízká. Rozsah demografického systému je ovšem relativní vzhledem k možnosti vytvoření subsystémů nebo

naopak zahrnutí více systémů do systému řádově většího (až k demografickému systému zahrnujícímu celý svět).

Na základě uvedeného lze demografii v podstatě vymezit dvojitým způsobem:

1. jako *elementární specifický obor*, poznávající zákonitosti vývoje demografických systémů, tj. demografické reprodukce jako omezeného výsledného procesu;
2. jako *obor různé úrovně komplexity*, zahrnující do předmětu svého studia nejen vývoj demografických systémů jako výsledný proces, ale i *podmínky a důsledky* tohoto procesu, a to nejen v bezprostřední návaznosti na demografickou reprodukci.

Ač se tato dvě pojetí velmi podstatně liší, neexistuje mezi nimi přesně vymežitelná hranice. V zájmu vysvětlit vývoj demografických systémů v jeho všestrannosti, se nelze spokojit se studiem vnitřních složek (struktur) těchto systémů, ale je nutné *zkoumat i vnější podmínky jejich existence*. Tyto podmínky je nutné hledat v celé společenské, biologické i geografické sféře života lidských populací a kritériem jejich „demografičnosti“ (tj. zda mají být zkoumány demografií) je pouze jejich váha, kterou působí na demografickou reprodukci. Některé faktory se prakticky považují za demografické (sňatečnost, rozvodovost, sterilita, migrace aj.).

Také demografie úzce spolupracuje s ostatními vědami, ***v úzkém styku s geografii obyvatelstva je zejména regionální demografie***, která se zabývá studiem demografické reprodukce v různě vymezených regionech

VÝVOJ DEMOGRAFIE

V pozadí zájmu o vývoj obyvatelstva stály od počátku praktické důvody. Nejprve to byla snaha zjistit výsledný efekt populačního vývoje – *počet lidí* – chápaný jako zdroj vojenské, hospodářské a politické síly a moci státu. Na druhé straně podněcovaly tento zájem též *obavy z možného přelidnění světa a nedostatku obživy pro lidstvo*.

Za zakladatele demografie je pokládán John GRAUNT, který se zabýval především úmrtností, své poznatky shrnul v knize *Natural and political Observations, made upon the Bills of Mortality (Přirozená a politická pozorování založená na seznamech zemřelých)*, která byla vydaná v roce 1662. Jako základu pro systematické dedukce o vývoji úmrtnosti použil záznamů o úmrtích a částečně křtech ve farnosti poblíž Londýna. Objevil přitom důležité pravidelnosti a vztahy v populačním dění, odhalil např. správný poměr mezi počtem mužů a žen v populaci, poměr mezi počtem narozených chlapců a děvčat, zabýval se řádem vymírání podle věkových skupin (základ úmrtnostních tabulek) atd.

K dalším představitelům počátků demografie můžeme počítat *W. PETTYHO* a *E. HALLEYHO* (zveřejnil první úmrtnostní tabulky a odhadl předpokládané počty lidí v relativně uzavřené, stacionární populaci podle jednotlivých věkových skupin za poměrně dlouhé období),

Studium populačních otázek v pozdním 18. a po celé 19. století bylo ovlivněno rostoucím zájmem o ekonomické, sociální a politické problémy. Stoupající důležitost výroby nutila všimnout si v ní lidského činitele. Vzniká a rozvíjí se teorie a politika ***merkantilistického populacionismu***, jehož představitelé (Ch. MONTESQUIEU, V. de MIRABEAU) pokládali vzrůst obyvatelstva za první a základní předpoklad moci a blaha státu.

Jiní autoři naopak tvrdili, že ***země je přelidněna a není schopna uživit další obyvatele***. Hlavním představitel tohoto myšlenkového proudu byl ***Thomas MALTHUS*** (1766 – 1834). Malthus byl především ekonom, vycházel z klasické politické ekonomie a vlastní problematikou demografické reprodukce se hlouběji nezabýval, pouze vyjádřil vztah mezi

růstem úživných prostředků a početním růstem populace. Populační princip podle něho spočívá v tom, že *růst obyvatelstva neustále směřuje k převýšení hranice dané prostředky obživy*. Sociální bída a nezaměstnanost jsou tudíž důsledky příliš rychlého rozmnožování lidí. Malthusův spis se ihned stal předmětem ostré polemiky a polemika na toto téma se občas objevuje stále znovu.

K významným představitelům demografie 19. století a přelomu 19. a 20. století patří dále *A. L. QUETELET* (hledání „průměrného“ člověka, zásluha o zpřesnění zjišťování demografických dat), *W. LEXIS* (návrh demografické sítě), *A. G. SUNDBÄRG* (klasifikace věkových struktur).

V 2. polovině 19. století se objevují některé nové koncepce teorie populačního vývoje a populační politiky. *Neomalthusianismus* byl spolu se sociálním darwinismem založen na biologické koncepci populačního vývoje. Na rozdíl od Malthusovy propagace odkládání sňatků a pohlavní zdrženlivosti propagují neomalthusianisté rozšíření antikoncepčních prostředků.

Demografie ve 20. století

Počátek 20. století není žádným významným mezníkem ve vývoji demografie. Tendence nastoupené v minulosti se dále rozvíjely. Silnou složkou se stává především demografická metodologie a na ni navazující demografická analýza.

Důležitý pokrok v současné *demografické metodologii* znamenají práce *A. J. LOTKY* (modely stabilní populace a návaznosti na míry reprodukce). Na ně navazovala zejména americká demografická škola *A. J. COALE*, který poukázal na vnitřní vlastnosti a vazby stabilních modelů a na jejich možné použití k populačním projekcím. Krajním směrem formálních přístupů je *matematická demografie*.

K demografické analýze má blíže *francouzská škola*, za jejíhož představitele je považován zejména *L. HENRY*. Předností francouzské školy je zdůraznění obsahu demografických procesů před formální dokonalostí a přesností jejich vyjádření.

Směr demografické analýzy je velmi rozšířen i v ostatních zemích a je velmi *různorodý* - od metodologických problémů (stochastické modely plodnosti) až k početnějším celkovým hodnocením vývoje demografických systémů.

Další směry se objevují na *přechodu demografie a jiných oborů*: jde o demo-ekonomické vztahy (např. teorie populačního optima), práce z demogeografie, antropogeografie, historie světové populace.

Významný směr reprezentují práce z *teoretických otázek demografie* – jedná se např. o syntetický výklad populačního vývoje, formulaci demografických zákonitostí (práce *A. SAUVYHO*) a o teorii demografické revoluce.

Na základě výše uvedeného lze v současné demografii rozlišit několik oborů:

- *kvantitativní demografie* – zabývá se kvantitativní stránkou stavu a vývoje lidských populací;
- *popisná demografie* - zabývá se stavem a vývojem populace *ryze popisným způsobem*, založeným výhradně na empirických datech;
- *teoretická demografie* - zabývá se obecným studiem populačních problémů a formálních vztahů mezi různými demografickými jevy;

- **matematická demografie** - obor teoretické demografie zabývající se matematickou formalizací procesů a vztahů v populaci (aplikace modelů a prognóz, teorie tabulek života – např. úmrtnostní tabulky);
- **kvalitativní demografie** - zabývá se rozložením kvalitativních znaků v populaci (např. intelektuální, fyzické a sociální znaky);
- **ekonomická a sociální demografie** - studium vztahů mezi populačními jevy a jevy ekonomickými a sociálními (sebevraždy, potraty, kriminalita, apod.).

Historie demografie v ČR

V českých zemích byl prvním významným statistikem *J. A. RIEGGER*, který v letech 1787-94 vydal 12 svazkové dílo o lidnatosti Čech (Materialen zur alten und neueren Statistik von Böhmen). Problémy demografické analýzy se zabýval *J. MELIČ* (roku 1790 publikoval úmrtnostní tabulky). Porodností a úmrtností od začátku 19. století se zabýval *F. A. STELZIG*.

Konec 19. století je spojen se jménem *J. MATIEGKY*, který na filosofické fakultě Univerzity Karlovy založil roku 1897 *Ústav pro antropologii a demografii*. Později byla demografie přenesena na přírodovědeckou fakultu, kde k jejím představitelům patřil zejména *F. J. NETUŠIL*.

Mimořádný význam pro rozvoj československé demografie mělo založení **Státního úřadu statistického** (SÚS) v roce 1918 a v jeho rámci zejména II. odboru pro populační statistiku. Vedoucím odboru a později místopředsedou SÚS byl *A. BOHÁČ*. Zabýval se národnostní statistikou, demografickou analýzou a pozvedl celý obor na mezinárodní úroveň.

V návaznosti na geografickou problematiku se populačním vývojem zabývali *V. DVORSKÝ*, *J. V. DANEŠ*, *J. POHL-DOBERSKÝ*, *J. AUERHAN* a *J. KORČÁK* (demografická analýza i syntéza).

Demografická problematika byla studována také v souvislosti s **ekonomií, historií** (*L. KÁRNÍKOVÁ* – syntetický výklad populačního vývoje českých zemí) a **sociologií**. Ze sociologů jmenujme např. *E. CHALUPNÉHO*, *I. A. BLÁHU* (vliv sociální situace na demografické chování).

Za představitele **demografické analýzy** lze dále uvést *V. SEKERU*, který má zásluhu na zavádění moderních metod do demografie. O rozvoj české demografie se rovněž významně zasloužil *F. FAJFR*, jeden ze zakladatelů *Československé demografické společnosti*.

ZDROJE DAT O OBYVATELSTVU A JEJICH DOSTUPNOST

- *Organizace spojených národů* - sledování světových a regionálních demografických trendů a populační projekce, při OSN existuje Populační komise; OSN vydává metodické příručky, dále např. **Populační bulletin OSN** (dosud asi 16 svazků), **Demographic Yearbook** (vychází od roku 1948);
- *Americká demografická společnost* (1931), vydává nejvýznamnější demografický bibliografický časopis **Population Index**
- ve Francii roku 1945 založen *Národní ústav pro demografická studia* (*Institut national d'études démographiques*), vydává časopis **Population**;
- v Anglii vzniká v roce 1944 *Demografický výzkumný komitét* (*The Population Investigation Committee*), který vydává časopis **Population Studies**. Jeho spoluvydavatelem je *London School of Economics*;
- **další světové časopisy s demografickou tematikou**: *Demography* (USA), *Population and Development Review* (vydává ho Population Council), *Genus* (Itálie), *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaften* (SRN, Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung),

Demografia (Maďarsko), *Studia demograficzne* (Polsko), *Population et Famille* (demografický ústav university v Louvain a v Montrealu);

- Český statistický úřad vydává časopis ***Demografie*** (4 x ročně);
- ***internetové adresy s demografickou tematikou:***
 - www.odci.gov/cia/publications/factbook/country.html
 - <http://www.nationalgeographic.com/resources/ngo/maps/>
 - <http://www.fao.org/>
 - <http://www.worldbank.org/>
 - <http://www.un.org/>
 - <http://www.who.org/>
 - <http://www.xist.org>